

BİZANS DÖNEMİNDE İSTANBUL NÜFUSU

YUNUS KOÇ*

Kuruluşundan Latin İşgaline Kadar Şehir Nüfusu

Büyük Konstantinos (337-361) tarafından 330'daki kuruluşunu izleyen yıllarda, Konstantinopolis/İstanbul, hızlı bir genişleme gösterdi. Yeni kurulan kente, bedava ekme dağıtımını, yeni yönetim kademeleri ve askerî kurumlarda görev yapmak üzere veyahut iş bulma olanaklarının fazlalığı ve imparatorluk sarayına yakınlığı vb. sebeplerle çok sayıda yerleşimci akın etti. Daha 359 yılına gelindiğinde İstanbul, artık Roma gibi, bir kentsel praefekturayı hak edecek kadar gelişmiş ve büyümüştü.¹ Kentin artan nüfusuna paralel olarak büyüyen içme suyu ihtiyacını karşılamak üzere su tedariki yolları inşa edilmeye başlandı. İstanbul başpiskoposu, 360 yılında tamamlanan yeni katedral Ayasofya'da görevini yaparken "nüfuz ve zenginlikte daha kadim makam sahiplerini geride bırakmaya başladı".²

İstanbul, imparatorluk sarayı, bir senato ve büyük bir kentin tüm sosyal, ekonomik ve idari semereleriyle, çok geçmeden Doğu Akdeniz bölgesinin zenginlik, itibar, nüfus ve kültürel etki bakımından İskenderiye ve Antakya'yla yarışan, daha baskın kenti hâline geldi. Boğaz'da yeni bir imparatorluk başkentinin kurulması, Roma dünyasının siyasi etkinliği kadar, Ege ve Doğu Akdeniz havzasında malların dolaşım ve ticareti için de geniş kapsamlı ve uzun vadeli sonuçlar doğurdu. Ama yeni başkent kurulumu için yapılan yer tercihi, gelenekten radikal bir kopuşu değil, aksine Hristiyanlığın bastırılmaya çalışıldığı dönemlerde ve Sasanîlerle sürdürülen savaşlar sebebiyle Roma'yı zaten yeterince meşgul eden "Doğu"nun hemen ucunda olması bakımından anlamlıydı. Diğer taraftan, imparatorlar için bölgesel bir mahal oluşturmak, dörtlü idarenin (Tetrarhi) ihtiyaçlarının da bir yansımasıydı. Konstantinos'un yer seçimi muhtemelen stratejik düşüncelere dayanıyordu. Çünkü yeni başkent

kurulduğu mevkii, her ikisi de stratejik değere sahip, Selanik üzerinden Adriyatik kıyısına geçen *Via Egnatia*'nın (Egnatia Yolu) ve İstanbul'un karşısındaki Kadıköy'den, İzmit yoluyla doğuya giden askerî yolun buluştuğu, iki önemli karayolu güzergâhının birleştiği bir yerdi. Dahası, kentin üzerinde kurulduğu yarımada, deniz yoluyla ulaşım ve ikmalin kolay yapılabileceği; kuzey-güney deniz trafiğinin rahatça kontrol edilebileceği, aksi durumlarda da yönetime tedbir almaya imkân sağlayabilecek bir yerdeydi.³ İstanbul, dünyada bu şekilde "kurulan" kentler arasında en önemlilerinden birisi oldu.

İstanbul, Yeni Roma olarak tasarlandığı için Eski Roma'ya ait bütün gelenekler buraya taşındı, Roma'nın sahip olduğu imtiyazlar yeni başkente de tanındı. Büyük Konstantinos, başşehrin gösteriş, cazibe ve zenginliğini artırmak için elinden geleni esirgemedi. Yeni imparatorluk kentinin kurucusunun, şehir için Mısır'dan yıllık tahıl tedarikini aşağı yukarı 80.000 kişilik bir istihkakı bulacak şekilde düzenlemesi, muhtemel nüfus için ne tür bir öngörüye sahip olduğunun açık göstergesidir. Öngörüsünde çok haklı çıktı zira kent hızla büyüdü ve başta su olmak üzere çeşitli ihtiyaçların karşılanması için yeni inşaat faaliyetlerine girişildi. Sukemerleri, sarnıçlar ve benzerleri; tahıl depolama binaları ve konut alanları büyük ölçüde arttı. Kentin suyunu getiren künk, kanal ve sukemerleri 150 km boyunca Trakya art bölgesinin içlerine kadar uzandı. Şehrin savunması için daha önceden yıkılan surların dışında, I. Konstantinos daha batıda, özgün kentin iki katı büyüklüğündeki bir alanı çevreleyen yeni bir surun inşaatını başlattı. 370'ler ve sonrasındaki Got tehlikesi, kentin Trakya'nın ötesinden yapılan akınlara giderek açık hâle gelmesi, kent nüfusunun hızla artması ve imparatorluk hükûmetinin ihtiyaçları yeni fiziki yapılaşmayı doğurdu.⁴ Sonra gelen imparatorlar, mesela, revaklı yapılar, sütunlu sokaklar, hamamlar ve diğer

* Hacettepe Üniversitesi

¹ Cyril Mango, *Bizans- Yeni Roma İmparatorluğu*, çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul 2008, s. 84.

² Mango, *Bizans*, s. 84.

³ John Haldon, *Bizans Tarih Atlası*, çev. Ali Özdamar, İstanbul 2007, s. 71.

⁴ Haldon, *Bizans Tarih Atlası*, s. 75.

kamusal binalar dâhil, kenti kendi anıtlarıyla süslediler. IV. yüzyıldan VII. yüzyıla kadarki dönemde halka açık 40 kadar hamam inşa edilmişti, bunların suyu, çoğu açık hava yapısı olan bir dizi geniş sarnıçla tedarik ediliyordu. Karagümrükte'ki Aetios Sarnıcı bunların en büyüklerinden biriydi ve 160.000 m³ kadar su alabiliyordu.⁵

Konstantinos, eski Roma aristokrasisinin temsilcilerini önemli ölçüde İstanbul'a çekerek başkentin kurumsal kimliğine de katkı yaptı. Çoğu toprak aristokrasinden olan İstanbul Senatosu'nun (Synkletos) üyelerinin sayısı, IV. yüzyılın ortasında 2.000 civarına çıkacaktır. Şehir muhteşem binalar ve anıtlarla süslenmekle kalmadı, özellikle kilise inşaatına önem verildi. Şehrin planında, eski Roma'ya ait unsurlar ile Hristiyan unsurlar birlikte yer alıyordu. Roma'nın kadim pagan havasına karşın inşa edilen kiliseler sayesinde İstanbul, daha başlangıçtan itibaren Hristiyanlık havasına girdi. Ahalisinin büyük bir kısmı da dil bakımından Grekti.⁶ Gerçi Konstantinos yalnızca üç kilise yapmış görünse de (kentin başkilisesi işlevini gören Aya İrini ve yerel azizlere ithaf edilen iki kilise, Aziz Akakios ve Aziz Mokios), kent sonraki yıllarda kiliseleriyle ünlendi. I. Theodosios (379-395) ve halefleri, kentsel yapılaşma programını daha da geliştirdiler: Kentin ticari kapasitesini hatırı sayılır ölçüde arttırmış olması gereken yeni ve büyük bir liman, yeni ambarlar, Theodosios ve Arkadios forumları ile gösterişli anıtlar inşa edildi. Hüküm süren hanedanın kadınları, en beğenilen emlakı edinmekte ve konaklar inşa ettirmekte birbirleriyle yarışlıyordu. 413'te, İstanbul'u benzeri olmayan güçte bir kaleye dönüştüren çifte kara surlarının inşasıyla, müstahkem bölge bir kez daha genişletildi. Potansiyel kentsel alan yaklaşık 1.400 hektara, nüfusu da muhtemelen 300.000 ila 400.000 arasında bir sayıya çıkmıştı.⁷ İstanbul, artık gerilemekte olan Roma'dan, İskenderiye veya Antakya'dan (Antiokeia) da büyüktü.⁸ 420'lere gelindiğinde İstanbul'da 14 kadar kilise vardı ve izleyen yüzyılda sayıları çoğaldı. II. Theodosios'un saltanatı sırasında (408-450) Vali Anthemios, kent içinde daha fazla toprağı surla kuşattı. Bugün de hâlâ görülebilen, muazzam, üç kademeli ve hendekli bu surlar, Marmara Denizi'nden Haliç'e kadar yaklaşık 6 km boyunca uzanmaktadır. Kara surlarına 412-413'te başlanırken, deniz surlarına 430'ların sonuna kadar

başlanmadı, ama sonraki yüzyıllarda bu surların değeri anlaşıldı.⁹

V. yüzyılda kentin yönetimi ve asayışı, praefekturanın yönlendirmesi altında, 13 *curatores* (her biri bir bölgeyi olmak üzere), 65 gece bekçisi, 560 itfaiyeci vb. tarafından yürütülüyordu.¹⁰ Şehir praefekturasının dairesinde toplamda yaklaşık 1.000 kişilik bir personel olmalıdır. Her ne kadar *Notitia*, II. Theodosios dönemi kara surlarının inşasından sonra hazırlanmış ise de, bu belge yalnızca Konstantinos döneminde biri Galata (Sykai) diğeri de Altın Boynuz'dan öteye uzanan, muhtemelen bugünkü Eyüp bölgesi olmak üzere, kent dışındaki iki yerleşimle ilgilidir. Konstantinos dönemine ait ve ileride de yıkılmadan bırakılacak olan surlar ile II. Theodosios dönemi surları arasındaki geniş kuşağın kentsel olarak kabul edilmediği ve Orta Çağ boyunca seyrek yerleşimli kaldığı belirtilir.¹¹ Bu bölge tarla, bahçe ve mezarlık alanı olarak kullanılmaktadır. Yine bazı erken dönem manastırları da bu bölgede kurulmuş olmalıdır. Anlaşıldığı kadarıyla, Theodosios surları, kent nüfusunun artması sonucu ihtiyaç duyulan iskân alanları için inşa edilmiş değildi. Savunma kayguları ve müstahkem alan dâhilinde geniş su rezervuarları bulundurma ihtiyacı, surların genişletilmesi zaruretini doğurmuştu.

IV ve V. yüzyıllarda başkentin hızla büyümesi, acil erzak ihtiyacı yaratmış olmalıdır. Zira antik dünyanın tarımsal potansiyeli ve ulaşım vasıtaları, 300.000 ile 400.000 arasında değişen nüfustan oluşan yeni bir kenti kısa zamanda ve yakın çevresinden doyuracak nitelikte değildi. Komşu Trakya'da buğday, mısır ve sebze yetiştiriliyordu ama bu bölgedeki üretim son derece yetersizdi. Bu yetersizliğin yanı sıra, Trakya bölgesi mütemadiyen barbar saldırılarına maruz kalıyordu. Trakya'da beliren Avar, Slav ve Bulgar akınları, tarihî süreçte İstanbul'un batıdan gelen tehlikelere ne denli açık olduğunu gösterecekti. Bu sebeple V. yüzyılda bir tarihte, Silivri'den (Selymbria), başkentin 60 km kadar uzağında Karadeniz'e dek uzanan uzun surlar inşa edilmesi dahi gündeme geldi. Tahıl ihtiyacını karşılama konusunda Anadolu'nun batı kıyısı da yetersiz ve kendi hububat ihtiyacını ancak karşılayabilecek bir durumdaydı. İstanbul'un tahıl ihtiyacını karşılayacak tek yer Mısır'dı. Daha Konstantinos döneminde, Mısır'ın tarımsal üretimi Roma'dan yeni başkente yönlendirilmişti. Söz konusu miktar, başlangıçta, günlük 80.000 tayından

⁵ Haldon, *Bizans Tarih Atlası*, s. 72.

⁶ G. Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi* çev. Fikret Işıltan, Ankara 1981, s. 35.

⁷ Mango, *Bizans*, s. 70.

⁸ Mango, *Bizans*, s. 85.

⁹ Haldon, *Bizans Tarih Atlası*, s. 75.

¹⁰ Mango, *Bizans*, s. 86.

¹¹ Mango, *Bizans*, s. 86.

oluşuyordu ki bu sayının yaklaşık iki katı bir nüfusun varlığına işaret eder.¹² Iustinianos dönemine gelindiğinde, Mısır'ın katkısı sekiz milyon *artabaeye* (üç *modii* ya da kileye denk düşen bir ölçü birimi) çıkmıştı; bu, yarım milyonluk bir nüfusu beslemeye yetecek bir miktardı.¹³ Bu rakamları test etmeye yarayacak ve karşılaştırma yapma imkânı verecek başka verilerden mahrumuz. Ama deniz ulaşımı, mesafe ve Mısır'daki yönetimin hassas durumu, İstanbul'un iâşe problemindeki sistem karmaşıklığına ve muhtemel tehlikelere işaret eder. Mısır tahılı, her şeyden önce, Nil'in yıllık taşkınlarına bağlıydı. Ürünün hükümet müfettişleri tarafından toplanması, ölçülmesi ve her yıl, 10 Eylül gününü geçmeden İskenderiye'deki ambarlara taşınmış olması gerekiyordu. O dönemdeki adıyla "iyi seçilmiş kargo" İskenderiye'den İstanbul'a doğru yola çıkarılıyordu.¹⁴ Mısır'daki üretimin elverişsiz olması ya da bu transfer ve depolama sürecinin başka herhangi bir yerinde bir aksaklık söz konusu olduğunda, İstanbul halkı aç kalma tehlikesi ile karşı karşıya kalıyordu. Bu durumda ise alınması gereken acil önlemler devreye sokuluyordu. Zira tahıl üretimi ve nakliyat esnasında yaşanacak problemler başkentte hemen huzursuzluklara ve hatta isyanlara sebep olabiliyordu. Mesela, 409 yılında, kanlı bir ayaklanmaya ve nakliyenin yeniden düzenlenmesine yol açan bir kıtlık olduğu bilinmektedir. Sürecin işleyişi zincirinde ne kadar çok şeyin yolunda gitmeme ihtimalinin bulunduğu düşünülürse, yönetimin birinci önceliği neden İstanbul'un tahıl ihtiyacına verdiği daha net anlaşılmış olur. Ama tüm dönemler dikkate alındığında bir bütün olarak, aradaki arızî durumların varlığına rağmen, sistemin uzun yüzyıllar işlemeye devam ettiğini ifade etmek mümkündür. İstanbul'un büyük bir kent olarak tek başına varlığı bile, pürüzsüz işlemesi gereken bir kıyı erzak ağının varlığına bağlıydı.¹⁵

Diğer taraftan, Roma'nın önemi ve nüfusu durmadan gerilerken yeni başkent mütemediyen büyüyordu. Kuruluşunun üzerinden daha yüz yıl geçmeden Roma'dan daha fazla nüfusa kavuşan İstanbul, VI. yüzyıl ortalarında 400.000 ila 500.000 arasında bir nüfusla devasa bir metropol hâline gelmişti. Toplam nüfus 530'larda 500.000'i bulmuştu (kimi tahminler daha da yüksektir). 540'lardaki büyük bir veba salgınının ve bütün o dönem boyunca 750'lere kadar süren bir dizi yöresel salgının ve 740'ların sonunda başka bir büyük

veba salgınıyla doruğa çıkan musibetlerin ardından, kent nüfusu, VIII. yüzyılın ortasında 30.000-40.000'e kadar düşmüş olabilir. Bununla birlikte bütün bu rakamlar teyide muhtaç ve oldukça tartışmalıdır. Kentin alan olarak devam eden genişleme süreci VII. yüzyıl ortalarından VIII. yüzyıl sonlarına kadar durdu.¹⁶ IX. yüzyılın başından itibaren kentte, bir kez daha, hem nüfus hem de inşaat faaliyeti artmaya başladı. Ondan sonra da, XI. yüzyılın sonunda ve XII. yüzyılda VI. yüzyıl başındaki düzeylerine erişene kadar nüfus, yeniden ve yavaş yavaş arttı.¹⁷

İstanbul, I. Iustinianos döneminde (527-565) meydana gelen salgının (542) hemen öncesinde antik dünyanın en büyük kenti hâline geldi. Nüfusun doruğa ulaştığı tarihi tam olarak tespit etmek mümkün değilse bile yaklaşık bir yıl tahmininde bulunmak zor değildir. Bu zirve 500-540 yılı civarında gerçekleşmiş olabilir. O tarihten itibaren, büyük kamusal yapıların inşa faaliyetine daha az sayıda, buna karşılık kiliselerin yapılmasına dair haberlere ise daha sık oranda tanık olmaktadır. Iustinianos'un inşa alanı daha çok kilise ve imparatorluk resmî binalarına yönelikti.

Kent nüfusunun 542 vebasıyla hızla düştüğü dönemde, başkentteki şartların kötüleştiği muhakkaktır. Nüfustaki kayıpların ve çevresel koşullardaki kötüleşmenin hemen sonrasında kayıpların telafi edildiğini düşündürecek herhangi bir kanıt yoktur. Salgın hastalıklar yüzyılın geri kalan bölümünde aralıklarla şehri sarmaya devam ettiği gibi, başka felaketler de yoldaydı. 619'da, İskenderiye'nin Sasanîlerin eline geçmesini takiben, Mısır tahılının nakliyesi durdu.¹⁸ Aynı dönemde bir de veba salgını baş gösterdi. 626'da kent, Trakya'yı baştan sona yakıp yıkan, dolayısıyla, mevcut yiyecek kaynaklarından kendisini daha da yoksun bırakan Avarlar tarafından kuşatıldı.¹⁹ 674-678'de, İstanbul Araplar tarafından ablukaya alındı. 698'de, bir başka veba salgını çıktı. 714-715'te, bir başka Arap saldırısını bekleyen dönemin imparatoru II. Anastasios, kendisine üç yıl yetecek kadar erzak depolamamış olan herkesi kentten sürgün etti -ve büyük çoğunluğun bunu yapamadığını tahmin etmek zor olmasa gerek. 717-718'de, olağanüstü şiddette ikinci bir veba salgını daha çıktı, öyle ki kent, bir kaynağın ifade ettiği gibi, "neredeyse gayrimeskûn" hâle geldi.

¹² Mango, *Bizans*, s. 86.

¹³ Mango, *Bizans*, s. 86.

¹⁴ Mango, *Bizans*, s. 86.

¹⁵ Mango, *Bizans*, s. 87.

¹⁶ Haldon, *Bizans Tarih Atlası*, s. 75.

¹⁷ Haldon, *Bizans Tarih Atlası*, s. 75.

¹⁸ Ostrogorsky, *Bizans Devleti*, s. 89.

¹⁹ Ostrogorsky, *Bizans Devleti*, s. 96-97.

İstanbul'un nüfusu Orta Çağ'daki en alt noktasını 747 yılında gördü.²⁰

Başkent nüfusundaki bu keskin düşüşün gündelik hayattaki etkisini detaylarıyla belgelemek mümkün değildir. Bu olumsuz koşulların VII. yüzyılın başından sonuna kadar devam ettiğini ifade etmek gerekir. 689'dan kısa bir süre sonra kaleme alınmış ilginç bir metin olan *Aziz Artemios'un Mucizeleri*, hayatın gerçekleri konusunda bize yüzyılın ilk yarısı için bir tablo sunar. Artemios, kuşkulu bir soydan gelen, tümörler konusunda uzmanlaşmış şifacı bir azizdi ve kilisesi, daha çok bir işçi sınıfı bölgesinde, muhtemelen bugün Kapalıçarşı'nın bulunduğu mıntıkada yer alıyordu. Müşterileri ise daha çok sıradan insanlardandı. Şifa, bir kuluçka sürecinin sonunda geliyordu ki bu hastaların ve yakınlarının, kimi zaman birkaç aydan oluşan bir dönem boyunca, bir düş ya da bir hayal içinde Aziz tarafından ziyaret edilme ümidi ile kilisede uyumaları gerekiyordu. Mucizevi iyileşme yaşayan kimseler arasında bir Afrikalıya, birkaç İskenderiyeliye, Rodoslu bir çift ve Sakız Adası'ndan (Khios) gelen bir tüccara rastlamak mümkündü. İstanbullu olmayan diğerleri arasında, Amasra'dan (Amastris) gelen bir adam, bir Frigyalı ile mesleğini kilisenin yakınında icra eden ve tüm hemşerileri gibi kolay öfkelenir bir yaradılışa sahip olan Kilikyalı bir bakır ustası vardı. Metinde sözü geçen en uzak yer, Galya (Gaul-Fransa) idi; adam İstanbul'a bir gemide tamircilik görevi alarak gelmişti.²¹ *Aziz Artemios'un Mucizeleri*'nde, zikredilen meslekler arasında denizciler, tezgâhını geceleri geç saatlere dek açık tutan bir mum imalatçısı, bir yay yapımcısı, bir debbağ, bir şarap imalatçısı, bir hamam işletmecisi kadın ve ticaretleri dürüst olmadığı belirtilen birkaç sarraf da vardı. Genel olarak *Aziz Artemios'un Mucizeleri*'nden edinilen izlenim, kentsel yaşamdaki canlılığın Anadolu ve Balkanlar'da sönmeye başladığı bir dönemde İstanbul'un (belki daha küçük bir ölçekte de olsa) ticaret ve zanaat etkinliğinin merkezi olarak kaldığı yönündedir.²²

Başkent tarihinde VIII. yüzyılın ilk yarısında baş gösteren büyük bunalımla ilgili birçok dolaylı belirti vardır. İlk önce, 740'ta bir depremle büyük bir yıkıma uğrayan kentin kara surlarının, yerli halk tarafından uzun süre tamir edilemediğini ve imparatorun, muhtemelen dışarıdan bir iş gücü getirmek için özel bir vergi almak zorunda kaldığını görüyoruz. 747'deki veba salgınının ardından, İmparator V. Konstantinos (740-775), kendileri

de zaten nüfus kaybına uğramış iki bölge, Yunanistan ve Ege adalarından, yerleşimciler getirmek yoluyla, kenti yeniden şenlendirmeye çalıştı. Diğer taraftan, kentin en önemli su tesisi olan Valens su kemerlerinin de, 766'ya kadar onarılmadığı görülür. Bir kez daha, bu iş için gereken iş gücü ithal edildi: Pontus'tan 1.000 duvarcı ve 200 sıvacı, Yunanistan'dan ve adalardan 500 çömlekçi (pöhrenk imal etmek için), Trakya'dan 5.000 inşaat işçisi ile 200 briketçi.²³ Bu verilerden anlaşılan o ki vasıfsız işçiler dahi kentten sağlanamamıştı. İstanbul'un içme suyunun yakın kaynaklardan elde etme imkânından ne kadar yoksun olduğu gerçeği göz önüne alınırsa, 140 yıllık bir süre boyunca ana su kemeri olmaksızın yaşayabilmiş olması (zira kemerler 626'daki Avar saldırıları sonucu yıkılmıştı), ancak nüfusun çok büyük ölçüde azalmış olmasıyla bağlantılandırılır. Cyril Mango VIII. yüzyılın ortalarına doğru başkent nüfusunun 50.000'in epeyce altına, hatta belki bu miktarın yarısına dek düşmüş olabileceğini tahmin etmektedir.²⁴

Cyril Mango'nun, yukarıda zikredilen ve İstanbul'un VIII. yüzyılın ortalarındaki nüfusu için verdiği 40.000 sayısına ciddi itirazlar vardır. Hesapları, İstanbul'un bu dönem kendisini Mısır'dan tahıl gelmeden beslediği gerçeğine dayanıyor; ama bu durum kentin kendisine geldiği ve tekrar yoğun bir nüfusa sahip olduğu XI ve XII. yüzyıllar için de geçerlidir. Mango'nun tüketimde bir azalma yaşandığını göstermek için başvurduğu diğer kanıtlar ise (liman tesislerinde bir küçülme, su kemerlerinin 626'da Avarlarca yıkılması) daha çok kültürel dezavantajlarla alakalandırılmaktadır.²⁵ Dahası, İstanbul halkının, suyun büyük kısmını tüketen hamamlar olmadan yaşayabileceğini de düşünmek gerekir. İkonoklastlar dönemindeki (711-843) hâline dönen bir dizi dağınık yerleşim öbekleriyle "kentin çoğu dolu değil boş" olan Palaiologos (1261-1282) İstanbul'u ile karşılaştırılması yanlış değildir.²⁶ Küçülmenin neden ve ne zaman gerçekleştiği tartışmalıdır. Sebep, ardında 30.000 ceset bıraktığı ve kentin merkezini küle dönüştürdüğü söylenen ünlü Nika Ayaklanması (532) midir?²⁷ Zira bu ayaklanmanın bastırılması esnasından Atmeydanı'nda 30.000 insanın öldürüldüğü bilgisi,²⁸ bunun iki veya üç

²⁰ Mango, *Bizans*, s. 88.

²¹ Mango, *Bizans*, s. 88.

²² Mango, *Bizans*, s. 89.

²³ Mango, *Bizans*, s. 89.

²⁴ Mango, *Bizans*, s. 89.

²⁵ Paul Magdalino, *Ortaçağda İstanbul: Altıncı ve On Üçüncü Yüzyıllarda Konstantinopolis'in Kentsel Gelişimi*, çev. Barış Cezar, İstanbul 2012, s. 32.

²⁶ Mango, *Bizans*, s. 62.

²⁷ Mango, *Bizans*, s. 76.

²⁸ Charles Diehl, *Bizans İmparatorluğu'nun Tarihi*, çev. A. Göke Bozkurt, İstanbul

katı kadar insanın da şehri terk ettiği anlamına gelir. Ya da 542'den sonra Akdeniz dünyasında sıkça görülen veba mıydı?²⁹ Zira türünün tarihte kaydedilmiş ilk örneği olan 541-542 yılındaki "hıyarcıklı veba" salgını, her yönden eşi görülmedik büyüklükte bir felakete sebebiyet verdi. Etiyopya'dan çıkararak, batıda İspanya'ya, doğuda İran'a kadar bütün Akdeniz dünyasına yayıldı. İstanbul'daki salgın, 542 baharında patlak verdi ve dört ay boyunca kenti kasıp kavurdu. Bir görgü tanığı olan Prokopios'a göre, bu hastalığa yakalananların sayısı her gün 5.000'e, daha sonraları ise 10.000'e yükseldi. Mevcut tüm mezarlıklar dolduğu ve yenilerini kazacak zaman olmadığı için, cesetler deniz kenarında üst üste yığılıyor ya da Galata Kulesi'nden fırlatılıyor, ardından kentin üzerine berbat bir koku yayılıyordu. Dahası, ilk salgının ardından birçokları geldi: Veba ya da belirlenememiş başka hastalıklardan oluşan salgınlar 555, 558, 561, 573-574, 591, 599 ve VII. yüzyılın başında kaydedildi.³⁰ Yoksa nüfustaki radikal düşüşün sebebi VII. yüzyılın ortalarına doğru (642) imparatorluk kentlerinin başlıca tahıl ambarı olan Mısır'ın kaybı mıdır? Ama belki de bir üçüncü faktör olarak, sonuçta bir geç Antik Dönem megapolisi olan İstanbul'u ayakta tutan sistemin yok olmasında savaşlar ve toprak kayıplarının daha etkin olduğunu düşünmek mi gerekir?³¹ 542'de İstanbul nüfusunun yarısının hayatını kaybettiğini söylemek mümkündür ve bazı kentler fiilen boşalırken, diğerlerinin daha az etkilendiği vakidir. Genç yetişkinlerin hastalığa karşı özellikle daha kolay yenik düştüğüne ilişkin kanıtlanmış gerçek, on beş yıllık depresme döngüleriyle birleşerek, özellikle tahripkâr demografik sonuçlar yaratmış olmalıdır.³² Ekonomik sonuçları da daha az ciddi olmamıştı: Tüm normal meslekler kesintiye uğramış, malların fiyatları üç dört katına çıkmış, açlık başlamış, tarlalar terk edilmiş ve hayatta kalabilen çiftçilerin yükleri, ölen komşularının üretken olmayan toprakları üzerindeki ek vergilerle daha da ağırlaşmıştı.³³ Kentsel dönüşüm süreci içinde kent hayatında tamamen ortadan kalkan işlevleriyle küçülen veya yeri değişen ama yine de varlığı devam edenler arasında ayırım yapılmalıdır.³⁴ Kentteki fırınların sayısındaki değişim nüfusun azalması veya artışın bir

2006, s. 36.

²⁹ Magdalino, *Ortaçağda İstanbul*, s. 34.

³⁰ Mango, *Bizans*, s. 76.

³¹ Magdalino, *Ortaçağda İstanbul*, s. 34.

³² Mango, *Bizans*, s. 77.

³³ Mango, *Bizans*, s. 77.

³⁴ Magdalino, *Ortaçağda İstanbul*, s. 34-35.

göstergesi olabilir. Cyril Mango bunu X ve XII. yüzyıllarda nüfus azalmasının kanıtı olarak görür.³⁵

Kent nüfusu, IX. yüzyılın başlarından itibaren yeniden artmaya başladı. Buna paralel olarak da kentteki inşa faaliyetleri de hızlandı. X. yüzyılda İstanbul'un gayet iyi kullanılan ve VI. yüzyıldan beri bakımı yapılan birkaç düzine kilisesi olduğu açıktır; bu da epey büyük ve istikrarlı bir kentsel nüfusa işaret eder. 612 tarihli Herakleos'un bir *novellasında* Ayasofya ve Blakhernai'deki kadroları azaltmaya çalışmıştır. Onun planına göre Ayasofya'da toplam 600 ve Blakhernai'de toplam 72 din görevlisi olmalıdır. Kentteki diğer kilise olan Aziz Ioannes Kilisesi'nde 10 din görevlisi vardı. Büyüyen ekonomik kriz din görevlisi sayısını azaltmaya zorlamıştı. Kentin merkez ve çeperindeki çok sayıda kilise ve manastırlarda bol miktarda rahip, keşiş ve rahibeler yaşamaktaydı.³⁶ Yine X. yüzyılda ölümler, kent surlarının içinde toprağa veriliyordu ki bu üç yüz yıl önce kesinlikle mümkün değildi. Kent nüfusundaki küçülme kentin fiziki dokusuna da yansımıştı. Maviler ve Yeşillerin törensel faaliyetleri saray içerisinde yapılıyordu.

Kent nüfusunda IX. yüzyılda başlayan artış 1204'e kadar devam etti. İstanbul, 1204'te IV. Haçlı seferindeki yağmaya kadar Orta Çağ Avrupa'sının en büyük kenti oldu.³⁷ Kentin demografik gelişiminde güvenilir şekilde doğrulanan ve tarihsel olarak kabul edilebilir en düşük rakam XV. yüzyılın başlarına aittir. Buna göre kent nüfusu fetihten 30-40 yıl öncesinde 70.000 civarındadır. Fetih öncesi dönemde kent en düşük noktasına ulaşmıştır. Su rezervleri VIII. yüzyıldakinden çok daha küçüktü. Kentin batısındaki büyük açık hava sarnıçlarının 1204'ten önce kullanım dışı kaldıklarına dair kanıt yoktur. Ama XV. yüzyıla gelindiğinde bu alanlar toprakla doldurulmuştu ve sebze bostanları olarak kullanılıyordu.³⁸

Görüldüğü gibi, VI ve VIII. yüzyıllar arasında süren demografik kriz üzerine farklı görüşler vardır. Buna rağmen başkent zamanla kendine geldiği ve Haçlılar geldiğinde büyük bir görüntüye sahip olduğu görüşü yaygındır. *Parastaseis syntomoi khronikai* (Kısa Tarihsel Notlar) başlığını taşıyan ve kentin yaklaşık 760 yılındaki görünümüne soluk bir ışık tutan bu metin, başkent unutulmaz manzaralarının bir tür kılavuzu gibidir. Bıraktığı izlenim ise, bir terk edilmişlik ve viranelik hissidir. İki de bir, bize çeşitli anıtların

³⁵ Magdalino, *Ortaçağda İstanbul*, s. 39.

³⁶ Magdalino, *Ortaçağda İstanbul*, s. 48-49.

³⁷ Magdalino, *Ortaçağda İstanbul*, s. 16.

³⁸ Magdalino, *Ortaçağda İstanbul*, s. 32-33.

-heykeller, saraylar, hamamlar- bir zamanlar var olduğu, ama yıkıldığı anlatılır. Metne göre, birçoğu IV ve V. yüzyıla ait olması gereken, geriye kalmış olan anıtların ne işe yaradıkları ise artık anlaşılammaktadır. Büyüülü ve genel olarak uğursuz bir şeyleri çağrıştırıyorlardı. Kentin orada burada serpilmiş kitabeleri için metin yazarı, “Bu kitabeyi okumamış olsaydım, daha mutlu olurum.” diyebiliyordu.³⁹ Her şeye rağmen İstanbul 755’ten itibaren, Haçlı seferleri çağına dek sürecek olan, çok yavaş bir toparlanma sürecine girdi. VIII. yüzyılda, istihkâmlar ile depremin neden olduğu hasar onarımları dışında hiçbir inşaat etkinliğinden bahsedilmez. IX. yüzyılda yeni binalar yapılmaya başlandı; fakat bunlar Erken Bizans dönemindekilerden nitelik açısından farklılık gösteriyordu: Artık halkın yararlanacağı mekânlar gerekmiyordu ve yeni yapılar büyük çoğunlukla imparatorluk sarayının içine odaklanmıştı. Bir yenileme -yani yeni bir şey yaratılmasından çok, tahrip edilmiş yerlerin onarılması anlamına gelen- ruhu, III. Mikhail (842-867) ile I. Basileios’un (867-886) saraylarındaki propagandacılar tarafından yaratıldı. I. Basileios’un binalarının listesi, başkent tüm büyük kiliselerinin fiilen harap olmaya başladığını, bazılarının da “yok olmak üzere” olduğunu gösterir. Bu sebeple Basileios, kentteki yirmi beşi aşkın kilisenin yanı sıra kent çevresindeki köylerde bulunan altı kiliseyi de yeniletmeye girişmişti.⁴⁰ Başkentteki bu toparlanmanın tüm imparatorlukta toparlanmaya paralel olduğunu ifade etmek gerekir. Bu hareketlenme, X. yüzyılda ivme kazandı ve XI ile XII. yüzyıllarda doruğa ulaştı.⁴¹

X. yüzyılda İstanbul’daki Rus ve İtalyan tüccarlarının varlığı ve İmparator I. Aleksios tarafından Venedik’e tahsis edilen ticari imtiyazlar dikkat çekicidir. 1126’da, II. Ioannes Komnenos, Venedik’in imtiyazlarını askıya almaya çalıştığı zaman, silah zoruyla bu girişimden vazgeçmek zorunda kaldı.⁴² Dahası 1148’de, Haliç kıyılarını birleştiren iki köprünün arasında uzanan Venedik mahallesi genişletildi. Bu gelişmeler, İstanbul’un gittikçe dış müdahale ve ticari çıkarların odağındaki hesaplara daha fazla ölçüde sahne olduğunun bir göstergesidir. İmtiyazlarla ticari ve ekonomik potansiyeli gelişen İstanbul’da ikamet eden Venediklilerin sayısının, yaklaşık 20.000’e ulaşmış olduğu anlaşılıyor. Teorik olarak, bunlar imparatorluk uyruklarıydılar ve

başlangıçta imparatorluk memurlarının yetkisi altında bulunuyorlardı, ama yavaş yavaş kendi kendilerini yönetecek konuma ulaştılar.⁴³ Bu dönemde kentin Latin imtiyazlı Batılı sakinlerinin sayısı, kentin -o dönemde 200,000 ila 250,000 arasında olması muhtemel- toplam nüfusunun beşte birine dek ulaşmış olmalıdır.⁴⁴ İstanbul sokaklarında çeşit çeşit yabancı dillerden oluşan bir seda yükseliyordu. Buna dair bir resmi, yer yer karanlık olmakla birlikte, XII. yüzyılın sonlarına doğru yazmış olan Ioannes Tzetzes verir:

İskitler arasında (Karadeniz’in kuzeyinde yerleşmiş Türk kabilelerinden birine gönderme yaparak) der, beni bir İskit, Latinler arasında bir Latin ve tüm diğer milletler arasında sanki onların ırkından biriymişim gibi görürsünüz. Bir İskitle selamlaşırken ona şöyle seslenirim. Salamalek alti ... salamek altuğep. İranlılara da Farsça hitap ederim: Asan hais kourouparza hantazar harantasi. Latinlerle, Latince konuşurum. Bene venesti, domine, bene venesti, frater. Undo es et de uale provincia venesti? Quomodo, frater, venesti in istan civitatem? Pedone, cavallarius, per mare, vis morari? Alanlar’a da kendi dillerinde hitap edenin: Tapanhas mesfili hsina korthin ... Araplara Arapça derim ki. Ala aina tamurr min, en ente sitti maulaje sabah. Ruslara da, onların adetince hitap edenin: Sdra, brate, sestrica ve dobra deni. Yahudilere gelince, onlara da gerektiği gibi İbranice seslenirim. Memakomene vithfaği Beelzebul timee ... Dolayısıyla bunun en doğru hareket tarzı olduğunu bildiğim için, herkese uygun ve yakışır sözlerle hitap ederim.

Gerçek bir Levanten gibi Tzetzes de, çeşitli dillerde birkaç sözcük konuşmayı beceriyordu ve muhtemelen en iyi bildiği yabancı dil de Latinceydi.⁴⁵ Kısaca söylemek gerekirse, Komnenoslar dönemi İstanbul’unda, kentin ekonomik yaşamının büyük bölümü, yabancıların yanı sıra yerli Rumlar, Ermeniler ve Yahudilerin ellerinde bulunuyordu. İstanbul nüfusunun bu göçmen kanadı üzerine zaman zaman baskılar yapılmaktaydı. 1171’de imparatorluğun tüm Venedikli sakinlerinin yakalanması ve mallarının müsadere edilmesi, 1182’de İstanbul’daki diğer Latinlerin (başta Pizzalılar ve Cenevizliler olmak üzere) katledilmesi, Batı tarafından gerçekleştirilecek misillemeyi hızlandırmaktan

³⁹ Mango, *Bizans*, s. 90.

⁴⁰ Mango, *Bizans*, s. 90.

⁴¹ Mango, *Bizans*, s. 91.

⁴² Ostrogorsky, *Bizans Devleti*, s. 549.

⁴³ Mango, *Bizans*, s. 95.

⁴⁴ Mango, *Bizans*, s. 94.

⁴⁵ Mango, *Bizans*, s. 96.

başka hiçbir işe yaramamıştı.⁴⁶ Buna karşın Osmanlı dönemi sona ererken kapitülasyonların getirdiği ağır şartlar XX. yüzyılın başlarında ve Cumhuriyet döneminde ekonomik ve demografik olarak tersine çevrilebilmiştir.

Haçlılar Döneminde Kent Nüfusu

İstanbul IV. Haçlı Seferi'nin yağma ve talanına maruz kalmadan hemen önce bir yangın felaketi ile karşı karşıya kalmıştı. 1203 yangını 465'tekiyle neredeyse aynı bölgeleri etkilemişti. Bu tespit, nüfusun çoğunluğunun kentin ilk büyüme dönemindeki yerlerle aynı bölgelerde yoğunlaştığını ve benzer bir nüfus yoğunluğuna sahip olduğuna işaret eder. Bu alan iki kıyı arasındaki, doğuda Ayasofya'dan batıda Direklerarası'na (Philadelphion) uzanan alandı. IV. Haçlı ordusu, 1203 Haziran'ında İstanbul'un önüne geldiği zaman, büyük bir şaşkınlık içerisinde düştü; zira böylesine büyük ve güçlü, böylesine zengin, saraylar ve kiliselerle dolu bir kenti daha önce hiç görmemişlerdi.⁴⁷ Aynı yılın Ağustos ayında patlak veren ve sekiz gün boyunca kasıp kavurduktan sonra, tam anlamıyla kentin yarısını yok eden yangın, yakın gelecekte olacakların küçük bir habercisi gibiydi. Bir yıl sonra, Haçlılar tarafından zapt edilip, neredeyse altmış yıllık bir dönem boyunca sistemli bir biçimde yağmalanacak ve kadim sakinleri ile ihtişamından yoksun kalacak olan İstanbul, bir daha hiçbir zaman eski görkeminde kavuşamayacaktı.⁴⁸

İlk üç Haçlı seferlerinin amaç ve güzergâh bakımından farklı bir seyirde bulunması İstanbul'a dair verilere de yansır ve kentten fazla bahsedilmez. IV. Haçlı Seferi ise sonuçları itibarıyla İstanbul'u ve Bizans'ı doğrudan etkilemiştir. Bu sebeple kentin işgali esnasında barındırdığı nüfusa dair bazı değerli bilgileri de yine Haçlı yazarları vermiştir. Bu seferin başvak'ânüvislerinden olan Geoffroi de Villehardouin, 20.000 kişilik Haçlı ordusunun 400.000 kişilik bir kenti ele geçirdiğini yazarken İstanbul'un nüfusuna dair bir rakam verir. Bir başka yerde de "Kentte Fransa Krallığı'nın en büyük 3 kentinden daha fazla ev yanmıştı." der.⁴⁹ Diğer bir Haçlı yazarı Robert de Clari, kentte keşişler ve diğerleriyle birlikte neredeyse 30.000 rahip olduğunu yazar. Bu verilere paralel olarak iki İngiliz yazarın Haçlı seferlerine katılanların görüşlerini yansıtan yorumları da aynıdır.

⁴⁶ Mango, *Bizans*, s. 97.

⁴⁷ Diehl, *Bizans İmparatorluğu'nun Tarihi*, s. 83, 99.

⁴⁸ Mango, *Bizans*, s. 97.

⁴⁹ Magdalino, *Ortaçağda İstanbul*, s. 89.

Bunlardan Galli Gerald'a göre Boğaz'ın kıyılarında ve İstanbul'un dışında Haçlılar 64 manastır, 294 kilise, 2.553 tekne, 361 yelkenli gemi, 157 kadirge ve yük gemisi saymışlardır.⁵⁰

Tüm bu veriler arasında düzenli bir uyum vardır. Bu veriler ilk Haçlı seferi tarihçileri ve Tudelalı Benjamin'in anlattıkları ile de desteklenir. Robert de Clari'nin 30.000 dindarı Chartresli Fulcher'in 20.000 hadımına yakındır.⁵¹ Tüm bunlarda Batılı yazarların abartıları bulunsa da rakamlar imkânsız değildir. Mesela I. Manuel'in 1200'de yaptırdığı bir sayımda İstanbul bölgesinde 54.000 dindar olduğu bilgisi, kent nüfusu hakkında dolaylı bir veri sunar. Tüm bu veriler arasında, Geoffroi'nin İstanbul nüfusuna dair verdiği rakam akla yatkındır. Onun verdiği 400.000 rakamı VI. yüzyılda İstanbul'un nüfusuna dair ortalama tahminlerin biraz altında olmakla beraber, IV. Haçlı Seferi'nden hemen önce kentin yeniden aşırı kalabalıklaşma belirtileri gösterdiğine işaret eder. Bu gelişmede engelleyici faktörlerin varlığını dikkate almak gerekir: kentte sık sık yıkıcı yangınlar ve çok sayıdaki sarnıca rağmen devam eden su sıkıntısı.⁵² Diğer yandan, çok dilli, yoksul zanaatkârlarla zengin ve nüfuzlu tüccarların ve tüm sosyal grupların birlikte var olduğu nüfus kompozisyonunda zaman zaman yönetimi devirecek ayaklanmalar da yaşanıyordu. V. Konstantinos (741-775) döneminde nüfus tekrar artmaya başlamıştı. Bu artışta, yerel doğum oranlarından daha çok, yaşanan göçlerin etkili olduğu tahmin edilmektedir.⁵³ Diğer taraftan, nüfus hareketinde İstanbul için iki dönemde büyük değişim yaşanmıştır. Bunlardan ilki 1014-1044 arasında diğeri ise 1077-1078 arasındadır. 1044'te büyük bir ayaklanmadan sonra IX. Konstantinos Monomakhos, kente son 30 yıl içinde gelen tüm yabancıların, özellikle de Ermeni, Arap ve Yahudilerin kovulmasını emretmişti.⁵⁴ Bu süreçte 100.000 kişilik büyük bir kitlenin kenti terk ettiği tahmin edilmektedir. Kent nüfusunda görülen bu ani azalma eğilimi karşısında, İstanbul'a sürekli olarak kölelik yoluyla veya yükselme hırsıyla gelenler vardı, ama kente yönelen nüfus akışının boyutlarını ölçmek imkânsızdır. Her zaman cazibesini koruyan başkent, Anadolu, Balkanlar ve Adalar'dan durmadan yeni nüfus çekmekteydi. Kentin tekrar fethedilmesi (1261) daha

⁵⁰ Magdalino, *Ortaçağda İstanbul*, s. 89.

⁵¹ Magdalino, *Ortaçağda İstanbul*, s. 91.

⁵² Magdalino, *Ortaçağda İstanbul*, s. 91.

⁵³ Magdalino, *Ortaçağda İstanbul*, s. 92-93.

⁵⁴ Magdalino, *Ortaçağda İstanbul*, s. 93.

fazla merkezleşme anlamına geldiği için başkentin nüfus çekimi daha da arttı.⁵⁵ XII. yüzyılın ikinci yarısında imparatorluğun küçülmesi kentin çekiciliğini azaltmamış, aksine tehlike karşısında tutunamayan kitlelerin sığınma yeri olmuştu. Anadolu'nun Türklerce fethi İstanbul'a Komnenos Hanedanı döneminde göçü artırmıştı. Tarım ve ticaretteki büyüme Malazgirt Savaşı'ndan sonra da devam etmiş; kentin su temin kanalları için önem arz eden kemerler 1021'de II. Basileios ve 1034'te III. Romanos tarafından iki kere yenilenmişti.⁵⁶

Bu dönemde kentin gıda temin yol ve kanalları için de aynı gözlemi yapmak mümkündür. Trakya ve Çanakkale Boğazı yoluyla gelen gıda temininde zaman zaman zorluklar yaşanıyordu. Trakya'da Bulgar Devleti'nin II. Basileios (976-1025) tarafından ortadan kaldırılması ile bu zorluğun nispeten azaldığı söylenebilir.⁵⁷

İstanbul'a kentin iskân ve nüfus ilişkisi açısından baktığımızda da şöyle bir manzara ortaya çıkmaktadır: Tüm istila, yangın, dışa doğru tehcir, salgın hastalıklar ve başka siyasi kargaşalar kent nüfusuna olumsuz etki eden faktörlerdir. Siyasal istikrar, barış dönemlerinin tesisi, ticaret ve zanaatın gelişmesi, bölgesel nüfus hareketleri ve kentteki iâşe ve su sıkıntısının giderilmesi gibi unsurlar da kent nüfusunun gelişmesi ve artmasını sağlayan faktörlerdir. II. Theodosios'un surlarıyla çevrelenmiş şehir sathı -ki 13 km²'yi bulmaktadır- görünüşe göre hiç bir devirde tam olarak imar, inşa ve iskân edilmemişti. Şehrin henüz gerilemeye başlamamış olduğu Komnenoslar zamanında surların içinde ekilmiş sahalara (tarlalar) vardı ki bunları herhalde Bayrampaşa (Likos) Vadisi'nde, bir de şehir surları boyunca aramak gerekir. Bu imar edilmemiş saha pek geniş değildi; ancak kentin Latinler tarafından zaptı öyle yaralar açmıştı ki şehir bu tür gayri meskûn alanlardan kendini artık kurtaramamıştır. Büyük yangınlar, 1203 ve 1204'te şehrin geniş parçalarını yok etmiş ve Latin boyunduruğuna tahammül etmek istemeyen çok sayıda Bizans ahali, başka yerlere göçmüştür. Bizanslılar 1261'de şehri tekrar ele geçirdiklerinde, VIII. Mikael, en elzem olan şeyleri tamir etmek için büyük meblağlar sarf etmek zorunda kalmıştır. Sütunlu yolların çoğu ortadan kalkmış, yerlerine ağaçlı yollar geçmiştir.⁵⁸

Fethin Hemen Öncesi ve Sonrasında İstanbul Nüfusu

Şehir alanının 1344 civarında bahçelerle ne derece dolmuş olduğu, Nikephoros Gregoras'ın bir cümlesinden anlaşılmaktadır: "Bir yer sarsıntısı bahçelerin duvarlarını yıktı." Bu ve benzeri tespitlere göre XIV. yüzyılda şehir tekrar küçülüyor; koca mahalleler terk ediliyor; bunların yerine, bahçeleri ve bağları ile büyük manastır kurumları oluşuyordu. Elimize gelen kadastro tasvirleri sınır olarak her zaman cadde ve sokakları zikretmektedir; anlaşılıyor ki yeniden kurulma bir yahut birkaç yolu tutmuş; Patrikhane belgeleri, Typikoslar ve daha başka tarihî haberler, İstanbul'un köyleşmesinin son dönemde nasıl bir seyir kazandığı hakkında bir fikir vermektedir.⁵⁹

Clavijo, İstanbul'u 1403'te görmüştü. Verdiği bilgilere göre surlar arasında kalan mekân, tarla ve meyve bahçeleriyle birbirinden ayrılmış bir dizi küçük mahalle barındırmaktaydı. Saray ve kiliselerin yıkıntıları her yerde görülebiliyordu. Aynı şekilde su kemerlerinde de, buna göre yoğun olarak meskûn olan yerler yalnız Marmara Denizi ile Haliç boyunca sahil kordonudur.⁶⁰ Yalnızca kıyı bölgeleri, özellikle de Haliç'e bakan ticari alanlar oldukça yoğun bir nüfusa sahipti. Diğer taraftan Galata'daki Ceneviz kolonisi, alan olarak küçük olmakla birlikte, son derece kalabalıktı ve mükemmel konaklarla meskûndü.⁶¹ Başka bir kaynağa göre ayazmalar (*hagiasmata*), çoktan yok olmuş kiliselere işaretir. Söz konusu manastır bölgelerinin yanında, bir de onlar kadar geniş, yüksek memurlara ait konaklar ve bunların müştemilatı vardı. 1328'de bir isyan sebebiyle tahrip olunan Theodor Metokhites'in sarayı yalnız bir kiliseyi, vezirin çocuklarına mahsus evleri ve birtakım iş ve idare dairelerini ihtiva etmiyor, aynı zamanda bağlı, havuzlu, çimenli bir parkı da içeriyordu; hatta burada, o zaman nadir olan develer dahi görülüyordu.⁶² Özetle, şehrin ortası (Likos Vadisi ile su kemerleri civarı) bir de, surlar boyunca olan saha, tarlalar ve bahçelerle işgal edilmişti. Bütün şehir sahası üzerinde ve ada hâlinde birtakım geniş manastır ve saray yapıları ve bunların bahçeleri, bağları ve zeytinlikleri dağınık olarak serpilmişti. Fakat Haliç sahili yoğun olarak meskûndür, küçük limanların [Kadırga (Sophia) Limanı, Kumkapı (Kontoskalion)] bulunduğu Marmara sahili herhalde daha az yoğundu. Eski Kayser Sarayı'na, Atmeydanı'na ve büyük forumlara artık önem verilmediğinden, bunlar yavaş yavaş harap olup gitmekteydi. Şehrin manzarasının, Orta Çağ'da

⁵⁵ Auguste Bailly, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, İstanbul 2006, s. 275.

⁵⁶ Magdalino, *Ortaçağda İstanbul*, s. 93.

⁵⁷ Magdalino, *Ortaçağda İstanbul*, s. 95.

⁵⁸ Alfons Maria Schneider, "On Beşinci Yüzyılda İstanbul'un Nüfusu", *TTK Belleten*, 1952, c. 16, sy. 61, s. 36.

⁵⁹ Schneider, "On Beşinci Yüzyılda İstanbul'un Nüfusu", s. 36.

⁶⁰ Schneider, "On Beşinci Yüzyılda İstanbul'un Nüfusu", s. 38.

⁶¹ Mango, *Bizans*, s. 96.

⁶² Schneider, "On Beşinci Yüzyılda İstanbul'un Nüfusu", s. 38.

Roma'ya benzemesi muhtemeldir; Gennadios Scholarios kent hakkında “fakir ve en büyük kısmı gayrimeskûn”, “bir zamanlar hikmetin, şimdi harabelerin şehri” demektedir.⁶³

Bugün, İstanbul'da Bizans dönemindeki kent planının izlerini sürmek oldukça zordur. Divanyolu adıyla Mese'nin bir bölümü, Hipodrom, Augusteion (bugünkü Ayasofya Meydanı) ve Theodosios Forumu bugün hâlâ varlığını koruyor, ama öteki Bizans meydanları ortadan kalkmıştır. Kentsel dönüşümün çok daha önce baş göstermiş olması ve Komnenoslar dönemi İstanbul'unun, Iustinianos döneminin İstanbul'undan oldukça farklılaşmış olduğu aşikârdır.⁶⁴

Şehrin inşa, imar ve iskân manzarası hakkında böylece bir fikir edindikten sonra, nüfus sayısı meselesine geçebiliriz. 1437'de şehirde bulunan Batılı bir elçilik heyetinin üyelerinden biri olan ve objektif hüküm yürütmesini bilen biri tarafından kaleme alınan *Vekâyinâme*'ye göre nüfus 40.000 olarak tahmin edilmekteydi. Bu rakam, şehrin son derece gevşekleştiği dikkate alınsa dahi, ilk bakışta fazla düşük gibi gelebilir. Fakat diğer taraftan, Floransalı Tetaldi, kent nüfusunu ancak 30.000-36.000 kişi olarak, Andrea di Arnaldo'nun *Chronica Vicentina*'sı da 50.000 olarak tahmin etmektedir. 1435 yılında yaşanan veba salgını da, nüfusun azalmasına sebep olmuş olmalıdır. O hâlde sakinlerin sayısının 40.000-50.000 olarak tahmini yanlış olmaz, zira Sakız Adası Piskoposu Leonard'ın esir sayısı olarak verdiği 60.000 rakamı, bu tahmini dolaylı olarak teyit etmekle beraber abartılıdır.⁶⁵ Kentin düşmesiyle Osmanlılara esir düşenlerin sayısı 33.000 civarındadır.⁶⁶ Ancak az miktarda insan, Balat'ta oturan Yahudiler⁶⁷ ile Galata'ya kaçan yahut geniş yeraltı binalarında saklanıp sonradan affedilen Hristiyanlar sayımın dışında kalmıştır. Tüm bu verilerden hareketle denilebilir ki 1453 yılında Türkler tarafından fethedildiği zaman, İstanbul 50.000'in epeyce altında bir nüfus barındırıyordu. Dahası kuşatma esnasında imparator olan Konstantin Palaiologos kent savunması

için 5.000-6.000 asker ancak toplayabilmişti.⁶⁸ Daha da önemlisi kuşatma öncesinde ve esnasında çok sayıda rahibin din değiştirerek Müslüman olduğu rivayetleri de vardı.⁶⁹ Azalan nüfusa paralel olarak süregiden kuşatma ve kırılan direnç sonunda kent düştü.

Fatih, 1 Haziran Cuma günü alayla şehre girip Cuma namazını Ayasofya'da kıldıktan sonra Fransisken Manastırı'na yerleşti. Aynı ayın ikinci yarısında Edirne'deki sarayına döndü ve şehirde Subaşı Süleyman'ı, bir kadıyı ve -bilhassa surların tamiri ile meşgul olması için- 1.500 yeniçeriyi bıraktı. Kentte bırakılan bu kuvvetin çok az bir sayıdan oluşması, şehirde çok insanın meskûn olmaması gerektiğini işaret eder.⁷⁰ Muhasara ordusunu takip eden devasa insan kitlesinden bazı kısımların, şehirde takılıp kalmış olması muhtemeldir. Sayıları meçhul olan bu Müslüman nüfus, kentin imarı ve şenlendirilmesi için yeterli değildi. Dolayısı ile Fatih'in ilk yıllardaki başlıca kaygısı, şehrin imar ve iskânı idi. Fakat bu husustaki davetine icabet eden Müslümanların sayısı yetersiz kaldığından, 30 metruk mahalleyi ilk önceleri fethedilmiş şehirlerin sakinleri ile doldurmak zorunlu hâle geldi.

⁶³ Schneider, “On Beşinci Yüzyılda İstanbul'un Nüfusu”, s. 37-38.

⁶⁴ Mango, *Bizans*, s. 96.

⁶⁵ Schneider, “On Beşinci Yüzyılda İstanbul'un Nüfusu”, s. 39.

⁶⁶ Yannis Kordatos, *Bizans'ın Son Günleri*, çev. Muzaffer Baca, İstanbul 1999, s. 81.

⁶⁷ Burada, fetih esnasında dürüst ve sadakatli hareketlerinden dolayı Yahudilere havralara sahip olmak hakkı ve din hürriyeti bağışlanmış. Şu da var ki, bu iddia fetih esnasında güya hazır bulunmuş olan iki yeniçerinin 1553'te vaki şahadetine dayanmaktadır. Buna benzer bir durum 1538'de Hristiyanlarla da olmuştur. Mamafih şu kadarı sabittir ki son Palaiologos'un saltanatında Yahudi cemaatinin başında bulunmuş olan Haham Rabbi Mose Kapsali, Fatih tarafından memuriyetinde bırakılmış ve kendisine iltifat edilmiştir (Schneider, “On Beşinci Yüzyılda İstanbul'un Nüfusu”, s. 40).

⁶⁸ Kordatos, *Bizans'ın Son Günleri*, s. 48.

⁶⁹ Kordatos, *Bizans'ın Son Günleri*, s. 49, 50.

⁷⁰ Schneider, “On Beşinci Yüzyılda İstanbul'un Nüfusu”, s. 40.